Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde Kızılbaş İmgesi ve Kimlik Tasnifleri

Mehmet Kazdal | https://orcid.org/0000-0002-9508-5283 | mehmet.kazdal@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, Rize, Türkiye

ROR ID: https://ror.org/0468j1635

Öz

Bu makale, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde Kızılbaşlara dair tasvirleri metin merkezli bir yaklaşımla ele almaktadır. Çalışmanın amacı, eserde Kızılbaşların hangi kavramlar, sıfatlar ve anlatı kalıpları aracılığıyla tanımlandığını ortaya koymak ve bu dilin onları Osmanlı toplumsal ve siyasal düzeni içinde nasıl bir konumda sunduğunu incelemektir. Bu çerçevede *Seyahatnâme*, yalnızca gözleme dayalı bilgi aktaran bir eser olarak değil, toplumsal grupları adlandıran, sınıflandıran ve onlara belirli anlamlar yükleyen bir anlatı metni olarak değerlendirilmektedir. İnceleme, eserin farklı ciltlerinde Kızılbaşlara dair doğrudan ve dolaylı ifadelerin taranmasına dayanmaktadır. Metinde tekrar eden kavramlar, nitelemeler ve anlatı örüntüleri belirli temalar altında toplanmış elde edilen veriler daha sonra tarihsel söylem analizi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu okuma, Kızılbaş imgesinin başlıca dört düzlemde kurulduğunu göstermektedir. Bunlar, dinî ve itikadî bakımdan mesafe içeren nitelemeler, ahlaki ve kültürel çağrışımlar, siyasî sadakat ve güvenlik etrafında şekillenen değerlendirmeler ile sınır bölgeleri ve "Acem tarafı" üzerinden kurulan mekânsal ilişkilendirmelerdir. Bu unsurlar birlikte değerlendirildiğinde, *Seyahatnâme*'de Kızılbaşların yalnızca farklı bir toplumsal kesim olarak anılmadığı, aynı zamanda inanç, düzen ve sadakat bağlamında belirli bir mesafe çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Böylece metin, bir topluluğu yalnızca betimlemekle kalmamakta, onu belirli bir değerler çerçevesi içinde tanımlayan ve konumlandıran bir dil de kurmaktadır. Bu yönüyle çalışma, anlatı kaynaklarının yalnızca aktardıkları bilgiler bakımından değil, toplumsal kimlikleri hangi kavramlar ve hangi temsil biçimleri üzerinden kurdukları bakımından da incelenmesi gerektiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

İslam Tarihi, Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Kızılbaşlar, Söylem Analizi.

Atıf Bilgisi

Kazdal, Mehmet "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde Kızılbaş İmgesi ve Kimlik Tasnifleri". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 13/1 (Haziran 2026), 225-242.

https://doi.org/10.33718/tid.1891789

Geliş Tarihi	: 17.02.2026
Kabul Tarihi	: 22.04.2026
Yayım Tarihi	: 30.06.2026
Değerlendirme	: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan : Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Kullanımı : Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir.

Benzerlik Taraması : Yapıldı - intihal.net

Çıkar Çatışması : Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman : Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Representations of the Qizilbash and Identity Classifications in Evliya Çelebi's *Seyahatnâme*

Mehmet Kazdal | https://orcid.org/0000-0002-9508-5283 | mehmet.kazdal@erdogan.edu.tr
Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology , Department of Islamic History, Rize, Türkiye

ROR ID: https://ror.org/0468j1635

Abstract

This article examines the depictions of the Qizilbash in Seyahatnâme by Evliya Çelebi through a text-centered approach. The aim of the study is to identify the concepts, descriptors, and narrative patterns through which the Kızılbaş are represented in the text, and to analyze how this language situates them within the social and political framework of the Ottoman order. In this respect, the *Seyahatnâme* is considered not merely as a work conveying observational information, but as a narrative text that names, classifies, and assigns meanings to social groups. The analysis is based on a systematic examination of both direct and indirect references to the Kızılbaş across different volumes of the work. Recurring concepts, descriptions, and narrative patterns are grouped under specific thematic categories, and the findings are subsequently evaluated within the framework of historical discourse analysis. This reading demonstrates that the image of the Kızılbaş is constructed along four principal dimensions: descriptors that signal a religious and doctrinal distance, moral and cultural associations, evaluations shaped by concerns of political loyalty and security, and spatial associations linked to border regions and the "Persian side." Taken together, these elements indicate that the Kızılbaş in the *Seyahatnâme* are not presented merely as a distinct social group, but are situated within a framework that reflects a certain distance in terms of belief, order, and loyalty. In this way, the text does more than describe a community it also establishes a language that defines and positions it within a particular system of values. From this perspective, the study aims to show that narrative sources should be analyzed not only for the information they provide, but also for the ways in which they construct social identities through specific concepts and modes of representation.

Keywords

History of Islam, Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Qizilbash, Discourse Analysis.

Citation

Kazdal, Mehmet. "Representations of the Qizilbash and Identity Classifications in Evliya Çelebi's *Seyahatnâme*". *Trabzon Theology Journal* 13/1 (June 2026), 225-240.

https://doi.org/10.33718/tid.1891789

Date of Submission : 17.02.2026
Date of Acceptance : 22.04.2026
Date of Publication : 30.06.2026
Peer-Review : Two External - Double anonymized

Ethical Statement : This study does not require ethical committee approval, and the data used were obtained through literature review/published sources.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited in the bibliography.

Use of AI : No artificial intelligence-based tools or applications were used in the prepa ration of this study. All content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles

Plagiarism Checks : Yes - intihal.net

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Osmanlı toplumsal düzeni, farklı etnik, dinî ve sosyal aidiyetleri aynı siyasal çatı altında bir araya getiren çok katmanlı bir karakter taşır. Bununla birlikte bu çeşitlilik her zaman dengeli bir birlikteliğe karşılık gelmemiştir. Merkezî otoritenin güçlendirilmesi, sınır güvenliğinin sağlanması ve siyasî meşruiyetin korunması yönündeki kaygıların arttığı dönemlerde bazı toplulukların konumu daha dikkatli ve ihtiyatlı bir çerçevede ele alınmıştır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı–Safevî rekabetinin yoğunlaşmasıyla birlikte dinî aidiyet, siyasî sadakat ve kamusal düzen meselelerinin birbirinden tamamen bağımsız biçimde değerlendirilmediği görülmektedir. Bu bağlamda "Kızılbaş" kavramı, sıradan bir topluluk adının ötesine geçerek, belirli tarihsel şartlar içinde şekillenen dinî, siyasî ve toplumsal çağrışımları birlikte taşıyan bir kategori hâline gelmiştir. Yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da belirginleşen sosyo-ekonomik çözülme ve Celali isyanlarının yarattığı istikrarsızlık ise merkezi idarenin güvenlik hassasiyetlerini derinleştirmiş, taşrada düzeni tehdit ettiği düşünülen gruplara yönelik daha kuşkulu ve denetim odaklı bir yaklaşımın benimsenmesine zemin hazırlamıştır. Bu atmosfer, bazı toplulukların giderek siyasî sadakat ölçütüyle değerlendirilmesine yol açmış Kızılbaşlık da idari ve askerî risklerle birlikte anılan bir kategori olarak daha görünür hâle gelmiştir.[1]

Kızılbaş/Alevi toplulukların Osmanlı tarihindeki konumuna ilişkin literatür oldukça zengindir. M. Fuat Köprülü, Mehmet Eröz, Ahmet Yaşar Ocak, Irene Melikoff, Markus Dressler, Rıza Yıldırım ve Ayfer Karakaya-Stump gibi araştırmacılar, söz konusu toplulukların inanç yapıları, sosyal örgütlenmeleri ve Osmanlı idaresiyle ilişkileri üzerine önemli çalışmalar ortaya koymuş, Kızılbaşlığın tarihsel ve kültürel arka planını ayrıntılı biçimde incelemişlerdir.[2] Osmanlı–Safevî rekabetinin siyasî boyutları ise Colin Imber ve Rudi Matthee gibi tarihçilerin çalışmalarıyla devlet politikaları, sadakat ve sınır güvenliği meseleleri çerçevesinde ele alınmıştır.[3] Ayrıca Cem Hayat'ın "*Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'nde Kızılbaşlar ve Bektaşiler" başlıklı çalışması, *Seyahatnâme*'de Kızılbaş ve Bektaşî unsurları doğrudan merkeze alarak ilgili pasajları tarihsel bağlam ve içerik tasnifi çerçevesinde değerlendirmektedir.[4] Bunun yanında Doğan Kaplan ve Cenksu Üçer'in saha ve kaynak temelli çalışmaları ile

1 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.–17. Yüzyıllar)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 10-550; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı–İran Siyasî Münasebetleri (1578–1612)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993), 5-340; Ahmet Yaşar Ocak (ed.), *Osmanlı'da Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 5-270; William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan (1591-1611)*, çev. Ülkü Tansel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 10-300; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 5-457; Ümit Erkan, "19. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinin Kızılbaşlıkla Mücadele Argümanı: Tashih-i İtikad", *Rize İlahiyat Dergisi* 28 (Nisan 2025), 33-46.

2 Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2025), 174-185; Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik* (İstanbul: Yeni Zamanlar Sahaf, 2014), 167-272; Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.–17. Yüzyıllar)*, 10-550; Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar: Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*, çev. Turan Alptekin (İstanbul: Cem Yayınevi, 1998), 1-288; Ayfer Karakaya Stump, *Osmanlı Anadolusu'nda Kızılbaş Alevileri / Sufilik, Siyaset ve Toplumsal Kimlik*, çev. Özkan Akpınar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2025), 1-365; Markus Dressler, *Writing Religion: The Making of Turkish Alevi Islam* (Newyork: Oxford University Press, 2013), 31-150; Ümit Erkan, *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16.Yüzyıl)* (İstanbul: Okur Tarih, 2020), 30-80.

3 Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002), 192-231; Rudi Matthee, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan* (London: I.B. Tauris, 2012), 510-513.

4 Cem Hayat'ın çalışması, Seyahatnâme'deki Kızılbaş anlatılarını derli toplu bir şekilde bir araya getiren

Ahmet Bedri Yavuz ve Halil Işılak'ın arşiv belgelerine dayalı araştırmaları, bu toplulukların tarihsel ve toplumsal konumuna dair farklı veri setleri sunarak literatürü zenginleştirmektedir.[5] Bu literatür kuşkusuz vazgeçilmez bir zemin sunmakla birlikte, tarihsel metinlerde Kızılbaş kimliğinin hangi dilsel ve anlatısal kalıplar aracılığıyla temsil edildiği meselesinin görece sınırlı kaldığı görülmektedir. Oysa tarihsel anlatılar yalnızca bilgi aktaran nötr belgeler değildir aynı zamanda belirli bir bakış açısını ve değerler dünyasını da yansıtırlar. Bu nedenle metinleri sadece ne anlattıkları üzerinden değil, nasıl anlattıkları üzerinden okumak, dönemin zihniyet dünyasına daha yakından temas etmeyi mümkün kılar.

Bu bağlamda Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı *Seyahatnâme, Osmanlı* toplumsal yapısını ve gündelik hayatını izlemek bakımından önemli bir kaynak niteliği taşır. XVII. yüzyıl boyunca geniş bir coğrafyayı dolaşan müellif, şehirler, topluluklar ve dinî zümrelere dair ayrıntılı tasvirler sunmuş bu yönüyle sosyal ve kültürel tarih açısından zengin bir malzeme bırakmıştır. Bununla birlikte eser, gözlem, rivayet ve menkıbe unsurlarını iç içe geçiren anlatı karakteri sebebiyle klasik anlamda nesnel bir kronik olarak değerlendirilemez. Ancak tam da bu özelliği, metni dönemin zihniyet dünyasını, değerler sistemini ve toplumsal tasnif biçimlerini yansıtan bir kaynak haline getirmektedir. Bu çalışmada "Kızılbaş" kavramı, mezhepler tarihine ait teknik bir kategori olarak değil, Evliya Çelebi'nin metninde karşılaşılan bir adlandırma biçimi ve belirli bir inanç-topluluk grubuna işaret eden tarihsel bir kullanım olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla amaç, Kızılbaşlığı mezhepsel bir çerçevede tanımlamak değil, metin içinde bu kavramın hangi bağlamlarda ve hangi çağrışımlarla kullanıldığını incelemektir. Bu yaklaşım, metnin oluştuğu tarihsel bağlamla birlikte düşünüldüğünde daha anlamlı hale gelmektedir. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'yu sarsan Celâlî isyanları ve sosyo-ekonomik çözülme, güvenlik kaygılarını belirgin biçimde artırmıştır. Taşrada düzenin zayıfladığı bu ortamda bazı topluluklar giderek siyasî sadakat üzerinden değerlendirilmiş, devlet söyleminde öne çıkan güvenlik merkezli dil farklı grupların algılanışını doğrudan etkilemiştir. Bu çerçeve, Evliya Çelebi'nin anlatısında Kızılbaşlara yönelik nitelemelerin ve sınıflandırmaların hangi zeminde şekillendiğini anlamak bakımından açıklayıcı bir arka plan sunmaktadır. Bu noktada, *Seyahatnâme*'de yer alan anlatıların mahiyetini doğru değerlendirmek önemlidir. Metin, bazı durumlarda dolaşımdaki söylentileri ve ithamları aktarırken, yer yer bu tür rivayetlere mesafe koyan veya onları tashih etmeye yönelen bir tutum da sergilemektedir. Nitekim Robert Dankoff'un dikkat çektiği üzere, "mum söndürme" anlatısı etrafında şekillenen tartışmalar, Evliya Çelebi'nin bu tür yaygın ithamları aktarmakla birlikte, bunları doğrudan doğrulamak yerine sorgulayıcı bir üslupla ele alabildiğini göstermektedir.[6] Bu durum, *Seyahatnâme*'nin yalnızca dışlayıcı bir söylem üretmediğini, aynı zamanda farklı anlatı biçimlerini ve bakış açılarını bünyesinde

ve bu verileri kategorize eden bir çalışmadır. Ancak bu makalede, Hayat'ın sunduğu o zengin veriler bir adım öteye taşınarak, Evliya Çelebi'nin kullandığı dilin arkasındaki asıl zihniyet ve Osmanlı'nın kimlik inşa süreci derinlemesine incelenmiştir. Cem Hayat, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kızılbaşlar ve Bektaşiler* (Ankara: İtalik Yayınları, 2024), 89-111.

5 Cenksu Üçer, *Anadolu'da Alevi Ocakları ve Grupları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 149-215; Doğan Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 1-396; Ahmet Bedri Yavuz, Osmanlı'da *Safevî Karşıtı Metinler* (Ankara: Fecr Yayınları, 2025), 1-250; Halil Işılak, *Safevi Şiasında Sûfi Fakih Mücadelesi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2025), 1-623.

6 Robert Dankoff, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Önceki Baskısında Yer Almamış Olan 'Mum Söndürmek' Anlatısı", çev. Nurettin Gemici, *Turkish Studies* 4/3 (2009), 696-702.

barındıran daha karmaşık bir metin olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu makale, *Seyahatnâme*'de Kızılbaşların nasıl tasvir edildiğini metin merkezli bir yaklaşımla incelemektedir. Çalışma, nicel ve istatistiksel ölçümlerden ziyade, metnin dilsel ve kavramsal örgüsünü çözümlemeye yönelen nitel ve yorumlayıcı bir araştırma tasarımını benimsemektedir. Bu çerçevede inceleme, yalnızca belirli kalıp ifadelerin tespitiyle sınırlı tutulmamış Kızılbaşlara dair anlatıların geçtiği bağlamlar dikkate alınarak her bir ifadenin metin içindeki konumu bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Böylelikle yorumun metnin önüne geçmemesi, analizlerin doğrudan metinsel veriye dayanması esas alınmıştır. Bu doğrultuda eserin tüm ciltleri taranmış Kızılbaşlara ilişkin doğrudan ve dolaylı atıflar tespit edilerek nitel muhteva analiziyle tematik olarak tasnif edilmiştir. Elde edilen veriler, tarihsel söylem analizi çerçevesinde yeniden değerlendirilerek metnin kimlikleri nasıl tanımladığı ve toplumsal sınırları hangi retorik araçlarla kurduğu incelenmiştir.[7]

Bulgular, *Seyahatnâme*'de Kızılbaşların belirli kavram, sıfat ve benzetmeler aracılığıyla dinî, siyasî ve toplumsal bir çerçevede konumlandırıldığını göstermektedir. Bu anlatı dili, dönemin güvenlik ve düzen hassasiyetleriyle ilişkili bir mesafe üretmekte metni yalnızca bilgi aktaran bir kaynak olmaktan çıkararak kimlikleri tanımlayan bir temsil zemini hâline getirmektedir. Bu bağlamda çalışma, tarihsel metinlerin diline odaklanarak Osmanlı toplumunda kimlik inşasını anlamaya yönelik literatüre katkı sunmaktadır.

1. *Seyahatnâme*'de Kızılbaş Tasvirlerinin Tematik Analizi

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'de Kızılbaşlara dair kullandığı ifadeler tekil ve dağınık gözlemlerden ibaret görünmemektedir. Metnin farklı yerlerine yayılmış bu anlatılar birlikte okunduğunda, bazı kavramların, nitelemelerin ve bağlamsal ilişkilerin tekrarlandığı fark edilmektedir. Bu sebeple ilgili pasajları birbirinden bağımsız örnekler olarak değil, belirli temalar etrafında toplanan bir anlatı örüntüsü içinde değerlendirmek daha açıklayıcı görünmektedir. Metin üzerinde yapılan tarama ve içerik incelemesi, Kızılbaş imgesinin başlıca dört düzlem etrafında şekillendiğini göstermektedir. Bunlar, dinî ve itikadî nitelemeler, ahlaki ve kültürel çağrışımlar, siyasî sadakat ve güvenlik vurguları ile mekânsal ilişkilendirmelerdir. Bu temalar birbirinden bütünüyle bağımsız değildir aksine çoğu zaman aynı anlatı çerçevesi içinde birbirini tamamlayarak işlerlik kazanmaktadır. Dolayısıyla burada amaç, metindeki ifadeleri kesin ve değişmez kategoriler halinde sınıflandırmak değil, Evliya Çelebi'nin Kızılbaşlara dair anlatısını hangi tekrar eden unsurlar üzerinden kurduğunu görünür kılmaktır. Aşağıdaki alt başlıklarda bu temalar ayrı ayrı ele alınacaktır. Bununla birlikte her birinin, metin içinde ortak bir temsil düzeninin farklı görünümleri olarak işlediği göz önünde tutulacaktır. Böyle bir okuma, Kızılbaşlara dair anlatıların yalnızca hangi kelimelerle kurulduğunu değil, bu kelimelerin birlikte nasıl bir anlam alanı oluşturduğunu da daha açık biçimde ortaya koymaktadır.

7 Michel Foucault, *Archaeology of Knowledge* (London: Pantheon Books, 1972), 20-254; Klaus Krippendorff, *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* (Los Angeles: Sage Publications, 2018), 1-422; Van Dijk Teun A., *News as Discourse* (New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1988), 10-210; Peter Burke, *Kültür Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008), 5-190.

1.1. Dinî ve İtikadi Nitelemeler

Seyahatnâme'de Kızılbaşlara dair anlatıları incelerken, metnin yalnızca aktardığı olgulara değil, bu olguların hangi kavramsal ve dilsel çerçeve içinde sunulduğuna da dikkat etmek gerekir. Zira anlatı, Kızılbaş toplulukları yalnızca tarihsel bir gerçeklik olarak aktarmakla kalmaz onları belirli terimler, benzetmeler ve kategoriler aracılığıyla tanımlayan bir dil de kurar. Bu nedenle metni doğruluk–yanlışlık ekseninde yargılamaktan çok, kullanılan kavramların metin içindeki işlevlerine ve taşıdıkları çağrışımlara bakmak daha yerinde görünmektedir. Böyle bir yaklaşım, Kızılbaşların "ne oldukları" sorusundan çok, Evliya Çelebi tarafından "nasıl adlandırıldıkları" ve bu adlandırmaların hangi zihniyet dünyasını yansıttığı meselesine odaklanmayı mümkün kılar. Bu yönüyle *Seyahatnâme, yalnızca* gözleme dayalı bir betimleme metni değil, aynı zamanda müellifin dinî ve siyasî kabullerinin dil aracılığıyla şekillendiği bir anlatı olarak da değerlendirilebilir.

Metinde Kızılbaş tasvirlerinin en belirgin katmanlarından birini dinî ve itikadî nitelemeler oluşturmaktadır. Evliya Çelebi birçok yerde bu toplulukları yalnızca farklı bir inanç çevresi olarak anmakla yetinmez onları dinî bakımdan mesafe ve ihtiyat çağrıştıran kavramlarla birlikte sunar. Örneğin metinde tekrar eden "Râfizî", "mülhid",[8] "hâricî",[9] "sapık",[10] "dinsiz" gibi terimler, klasik İslam literatüründe güçlü dinî ve itikadî çağrışımlara sahip kavramlardır ve çoğu zaman bid'at, sapma veya din dışılık ithamı ile ilişkilendirilir. Bu kelimelerin sürekliliği, Kızılbaşların metinde nötr bir topluluk adı olarak değil, dinî bakımdan mesafe konulan bir grup olarak sunulduğunu düşündürmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bu tür kavramların yalnızca Sünnî gelenekte değil, farklı İslamî geleneklerde de dinî sınır çizme amacıyla kullanılabildiğidir. Dolayısıyla Evliya Çelebi'nin dili, yalnızca mezhepsel bir farkı kaydetmekten çok, meşru kabul edilen dinî çerçevenin dışında görülen bir konumu işaret etmektedir

Bu dilin özellikle "Acem diyarı"na dair pasajlarda daha belirgin hale geldiği görülmektedir. Müellif, bazı zümrelerin Hz. Ali'ye yönelik sevgisini "ifrat" olarak nitelemekte onların "Hazret-i Ali peygamberdir" yahut "nübüvvet aslında onun hakkı idi" şeklinde inançlar taşıdıklarını aktarmakta ve ardından bu toplulukları "mülhidler" ya da "Kalenderi Râfizîler" olarak adlandırmaktadır."[11] Burada dikkat çeken husus, söz konusu görüşlerin yalnızca farklı bir inanç yorumu olarak aktarılmaması, aynı zamanda dinî bakımdan problemli görülen bir alan içinde sunulmasıdır. Hz. Ali ve Hz. Hüseyin türbelerini ziyaret etmeyi "iki hacc-ı ekber" saymaları da benzer bir üslupla aktarılmaktadır.[12] Böylece anlatı, bu inanç ve pratikleri nötr biçimde kaydetmekten çok, yerleşik dinî ölçüler bakımından tartışmalı hale getiren bir çerçeve içinde vermektedir.

Dinî ve itikadî nitelemelerin, başka çağrışımlarla birlikte kullanılması da dikkat çekicidir. "Bütün kefere ve fecere ve bütün uğursuz ve tıraşsız Kızılbaş" gibi ifadelerde, inançla

8 Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 4/355.
9 Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff vd., *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 1/52.
10 Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Zekeriya Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), 2/316; Dağlı - Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2000, 4/355.
11 Dağlı - Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2000, 4/355.
12 Dağlı - Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2000, 4/355.

ilgili ithamlar sosyal ve kültürel nitelemelerle yan yana getirilmektedir.[13] Bu kullanım, Kızılbaşlara dair dinî mesafenin yalnızca inanç alanıyla sınırlı kalmadığını, toplumsal görünüş ve gündelik hayatla ilgili çağrışımlarla da desteklendiğini düşündürmektedir. Benzer bir dil askerî mücadelelerin anlatımında da görülür. Kale içindeki Sünnilerin "sapıkları kılıçtan geçirip" kaleyi ele geçirmeleri şeklindeki tasvirler, karşı tarafın önce dinî bakımdan işaretlendiğini, ardından siyasî ve askerî çatışmanın bu çerçeve içinde anlam kazandığını göstermektedir.[14] Böylece askerî mücadele yalnızca siyasî bir karşılaşma olarak değil, dinî anlam da yüklenen bir çatışma biçiminde sunulmaktadır.

Aynı eğilim mekânların tasvirinde de görülür. Kehriz kentinin halkının "Şiî ve Teberrî" olarak anılması, şehri yalnızca coğrafi bir yer olmaktan çıkararak belirli bir dinî aidiyetle ilişkilendirmektedir. "Teberrî"[15] kavramının taşıdığı çağrışımlar da bu mesafeli dili güçlendirmektedir. Böylece mekân dahi dinî tasnifin parçasına dönüşür kimlik coğrafya ile bütünleştirilir. Benzer biçimde Bağdat'ın "kötü işli Kızılbaş elinden" alınması ve Ebû Hanife'nin kabrinin "sapık inançlı hâricî ve dinsizler elinden kurtarılması" şeklindeki anlatım, siyasî hâkimiyet değişimini dinî anlam taşıyan bir çerçeve içinde vermektedir. Şehir ve türbe, yalnızca fizikî mekânlar olarak değil, korunması gereken dinî meşruiyet alanları olarak sunulmaktadır. Böylece siyasî mücadele ile dinî aidiyet dili birbirine yaklaşmaktadır.

Bütün bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, *Seyahatnâme*'deki dinî ve itikadî nitelemelerin yalnızca tasvir edici bir işleve sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Bu dil, Kızılbaşları belirli bir mesafe içinde tanımlamakta ve onları dinî bakımdan tartışmalı görülen bir alana yerleştirmektedir. Bu nedenle burada karşılaşılan kavramlar, yalnızca tek tek kelimeler olarak değil, Evliya Çelebi'nin farklı toplulukları hangi dinî sınırlar ve hangi meşruiyet ölçüleri içinde düşündüğünü gösteren anlatı unsurları olarak değerlendirilmelidir.

1.2. Ahlaki ve Kültürel Çağrışımlar

Seyahatnâme'de Kızılbaş kimliği yalnızca dinî ve itikadî nitelemeler üzerinden değil, ahlaki ve kültürel çağrışımlar taşıyan daha geniş bir anlatı içinde de yer alır. Bu çerçevede Kızılbaş imgesi, sadece inanç bakımından mesafe konulan bir topluluk olarak değil, gündelik hayat pratikleri, beden tasvirleri, karakter özellikleri ve toplumsal davranış biçimleriyle birlikte sunulan bir bütünlük içinde şekillenir. Böylece dinî bakımdan kurulan mesafe, kültürel ve ahlaki nitelemelerle desteklenir ve anlatı, Kızılbaşları toplumsal düzen ve yerleşik hayat ölçüleri bakımından da belirli bir uzaklık içinde konumlandırır. Bu nedenle burada ele alınan ifadeleri dönemin olaylarını birebir yansıtan kesin tarihî veriler olarak değil, Evliya Çelebi'nin kullandığı dilin hangi çağrışımları harekete geçirdiğini gösteren unsurlar olarak değerlendirmek daha isabetli görünmektedir. Burada asıl önemli olan, müellifin kelime tercihleri aracılığıyla nasıl bir anlatı kurduğu ve Kızılbaşlara dair nasıl bir tasavvur ortaya koyduğudur. Bu sebeple anlatıların doğruluğunu tartışmaktan çok, kullanılan dilin hangi bakış açısını ve hangi toplumsal mesafe biçimlerini yansıttığını incelemek daha

13 Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Zekeriya Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 2/319.

14 Dağlı - Kahraman - Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1998, 2/316.

15 "İmâmiyye Şiası'nın devlet başkanlığı, dolayısıyla siyasî hâkimiyet konusunda kendileri gibi düşünmeyen kişi ve zümrelerle ilişkisini kesmesi" anlamına gelen Teberrî kavramı hakkında bilgi için bk. Mustafa Öz, "Teberrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40/214-215.

açıklayıcıdır. Böyle bir okuma, metindeki dilsel tercihlerin Kızılbaş kimliğini hangi değerler çerçevesi içinde konumlandırdığını daha açık biçimde ortaya koyar.

Eserdeki beden ve dış görünüşe ilişkin tasvirler bu bakımdan özellikle dikkat çekicidir. Evliya Çelebi'nin Kızılbaşları "tıraşsız",[16] "uğursuz"[17] ve "kefere ve fecere"[18] gibi sıfatlarla anması, fiziksel görünüşe dair unsurların tek başına bırakılmadığını, bunların ahlaki ve toplumsal çağrışımlarla birlikte verildiğini göstermektedir. Bu tür ifadeler, yalnızca bir görünüş tasviri sunmamakta aynı zamanda düzen, tertip ve saygınlık gibi kavramlarla ilişkili bir izlenim üretmektedir. Özellikle "tıraşsızlık"[19] vurgusu, metin içinde basit bir dış görünüş kaydı olarak kalmamakta belirli bir hayat tarzı ve toplumsal görünüş biçimi hakkında olumsuz bir kanaat üretmektedir. Osmanlı yazı geleneğinde dış görünüşün çoğu zaman yalnızca bedenle ilgili bir ayrıntı olarak değil, düzen, nezaket ve toplumsal yer ile ilgili bir gösterge olarak da düşünüldüğü[20] hatırlandığında, bu tür nitelemelerin anlam alanı daha belirgin hale gelmektedir. Dolayısıyla beden üzerinden kurulan dil, Kızılbaşları yalnızca tarif etmekle kalmamakta, onları belirli bir kültürel mesafe içinde sunmaktadır.

Benzer bir durum karaktere ve ahlaki niteliklere yönelen tasvirlerde de görülür. "Kötü işli", "kalleş", "uğursuz" yahut "geçimi kötü" gibi ifadeler, Kızılbaşları yalnızca belirli bir inanç çevresiyle ilişkilendirmekle kalmaz onları aynı zamanda ahlaki bakımdan olumsuz görülen bir çerçeve içinde de sunar."[21] Burada dikkat çekici olan, söz konusu nitelemelerin çoğu zaman ayrıntılı bir davranış açıklamasıyla desteklenmemesi, fakat buna rağmen güçlü bir kanaat üretmesidir. Başka bir deyişle metin, her zaman "ne yaptıklarını" uzun uzadıya anlatmaz ancak onları hangi sıfatlarla andığı üzerinden okuyucuda belirli bir izlenim bırakır. Bağdat'ın "kötü işli Kızılbaş elinden" kurtarıldığına dair anlatım da bu açıdan dikkat çekicidir.[22] Burada siyasî hâkimiyet değişimi yalnızca askerî bir hadise olarak verilmemekte, aynı zamanda ahlaki çağrışım taşıyan bir dille çerçevelenmektedir. Böylece askerî ve siyasî mücadele, bir ölçüde düzenin yeniden kurulması yahut bozulmuş bir halin giderilmesi biçiminde anlam kazanmaktadır.

Toplumsal davranışlara ilişkin anlatılar da benzer bir çizgi izler ancak burada metnin neyi açıkça anlattığı ile hangi izlenimi ürettiği arasındaki farkı gözetmek gerekir. *Seyahatnâme*'de Kızılbaşların her durumda ayrıntılı biçimde ne yaptıkları anlatılmaz. Buna karşılık bazı pasajlarda onların kutsal mekânlarla, şehir düzeniyle veya yerleşik toplumsal hayatla ilişkisi mesafeli bir üslupla verilir.[23] Bu nedenle "yağma", "talan" ya da "düzeni bozma" gibi ifadelerle karşılaşıldığında, bunların ayrıntılı bir olay anlatımından mı yoksa genel bir niteleme dilinden mi kaynaklandığı dikkatle değerlendirilmelidir. Metnin sunduğu malzeme

16 Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 4/256,337.

17 Dağlı - Kahraman - Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1998, 2/298.

18 Dağlı - Kahraman - Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1998, 2/298; Dağlı - Kahraman - Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1996, 2/319.

19 Dağlı - Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2000, 4/256, 337.

20 Mehmet Alparslan Eşki, "Osmanlı Modernleşmesinde Bir Meşruiyet ve Otorite Aracı Olarak Kıyafet", *Evliya Çelebi Siyasal Bilimler Dergisi* 5 (2026), 88-106.

21 İbrahim Sezgin, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 5/73.

22 Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman - Robert Dankoff vd., *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 1/52.

23 Dağlı - Kahraman - Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1996, 2/319.

çoğu zaman tek tek davranışları açıklamaktan ziyade, belirli bir topluluğa dair genel bir izlenim oluşturmaya yöneliktir. Bu da Evliya Çelebi'nin anlatısında Kızılbaşların çoğu yerde bireysel özellikleriyle değil, topluca ve genelleyici sıfatlarla anıldığını düşündürmektedir. "Kefere ve fecere" gibi ifadeler, belirli fiilleri tasvir etmekten çok, topluluğun tamamını belirli bir olumsuz çağrışım alanı içinde sunan bir dilin parçası olarak görünmektedir.[24]

Bütün bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, *Seyahatnâme*'deki ahlaki ve kültürel nitelemelerin yalnızca basit betimlemeler olmadığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin dili, dinî ve itikadî bakımdan kurulan mesafeyi gündelik hayatın daha somut göstergeleriyle desteklemekte görünüş, tavır ve karaktere ilişkin ifadeler yoluyla bu anlatıyı genişletmektedir. Böylece Kızılbaş kimliği metin içinde yalnızca inançla ilgili bir farklılık üzerinden değil, ahlaki, kültürel ve toplumsal çağrışımlarla birlikte konumlandırılmaktadır. Bu çok katmanlı anlatı, okuyucunun zihninde yalnızca dinî bir ayrım değil, aynı zamanda toplumsal bir mesafe de üretmektedir. Bu nedenle ahlaki ve kültürel çağrışımlar, *Seyahatnâme*'de Kızılbaş imgesinin kurulmasında dinî nitelemeleri tamamlayan önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir. Dinî ve itikadî söylem bir sınır çizerken, bu tür nitelemeler söz konusu sınırı gündelik hayatın unsurları üzerinden görünür hale getirmektedir. Sonuç olarak metinde kurulan temsil, yalnızca bir inanç farkına işaret etmekle kalmamakta aynı zamanda kültürel ve toplumsal düzlemde de belirli bir mesafe dili üretmektedir.

1.3. Siyasî Sadakat ve Güvenlik Vurguları

Seyahatnâme'de Kızılbaşlara dair anlatılar, dinî ve ahlaki nitelemelerin yanı sıra siyasî düzen, kamu güvenliği ve idari istikrarla ilgili çağrışımlar da taşımaktadır. Evliya Çelebi'nin kullandığı dil, Kızılbaşları yalnızca belirli bir inanç çevresi içinde tanımlamakla kalmaz bazı yerlerde onları devlet düzeni, askerî denge ve sınır güvenliğiyle ilişkili bir çerçeve içinde de sunar. Bu nedenle metindeki anlatıları yalnızca olay aktarımı olarak değil, aynı zamanda belirli bir bakış açısının yansıması olarak değerlendirmek gerekir. Kullanılan kelime dağarcığı ve betimleme biçimleri, okuyucuda yalnızca bilgi değil, ihtiyat ve güvenlik kaygısı da uyandıran bir izlenim oluşturmaktadır. Bu yönüyle Kızılbaşlara dair anlatı, siyasî sadakat ve kamu düzeni meseleleriyle iç içe geçen bir dil üzerinden şekillenmektedir.

Bu çerçevenin özellikle kale, şehir ve sınır bölgelerine dair anlatılarda daha belirgin hale geldiği görülür. Askerî mücadelelerin tasvir edildiği pasajlarda Kızılbaş unsurların "kılıçtan geçirilmesi", "başlarının süngülere takılması" yahut kalelerin bu unsurlardan "temizlenmesi" gibi ifadelerle anılması, sıradan bir çatışma dilinden daha fazlasını yansıtır.[25] Bu tür anlatılarda karşı taraf yalnızca askerî bir rakip olarak değil, düzenin yeniden tesisi için bertaraf edilmesi gereken bir unsur gibi sunulmaktadır. Benzer bir anlatım şehirlerin ve kutsal mekânların tasvirinde de görülür. Bağdat'ın "kötü işli Kızılbaş elinden alınması" ve Ebû Hanife'nin kabrinin "sapık inançlı hâricî ve dinsizler elinden kurtarılması" biçimindeki ifadeler, siyasî hâkimiyet değişimini dinî ve ahlaki çağrışımlarla birlikte vermektedir. "Kurtarma", "temizleme" ve "istirdat"[26] gibi kelimeler de askerî başarıyı yalnızca bir zafer olarak değil, düzenin yeniden kurulması olarak sunmaktadır. Bu anlatım biçimi, siyasî mü-

24 Dağlı - Kahraman - Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1996, 2/319.

25 Dağlı - Kahraman - Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1998, 2/316; Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 4/209.

26 Dağlı - Kahraman - Dankoff vd., *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1996, 1/52.

cadele ile meşruiyet dilini birbirine yaklaştırmaktadır.

Metinde Kızılbaşların Safevî şahı ile irtibatlı biçimde anılması da bu güvenlik kaygısını besleyen unsurlardan biridir. "Şah tarafından hâkim olan", "Acem tarafına mensup" yahut "Acem kavmi" gibi nitelemeler, Kızılbaşları imparatorluk dışındaki bir merkezle ilişkili biçimde sunmaktadır.[27] Bu tür ifadeler, söz konusu toplulukların yerleşik ve tabi bir unsurdan ziyade sınır ötesiyle bağlantılı bir çevre olarak algılandığını düşündürmektedir. Böylece coğrafi mesafe ile siyasî mesafe birbirine yaklaşmakta sınırın ötesiyle ilişki, sadakat meselesiyle birlikte anlam kazanmaktadır. Burada dikkat çeken husus, Evliya Çelebi'nin bu tür nitelemeleri yalnızca coğrafi bir bilgi vermek için değil, aynı zamanda toplulukların siyasî konumuna dair bir çağrışım alanı üretmek için kullanmasıdır.

Metinde yer yer Kızılbaşların toplu halde hareket etmeleri, belirli merkezlerde yoğunlaşmaları ve istişare etmeleri üzerinde durulması da dikkat çekicidir.[28] Bu tür tasvirler, onları dağınık bireyler olarak değil, birlikte hareket etme kabiliyeti bulunan bir topluluk olarak göstermektedir. Böyle bir görünüm, güvenlik merkezli bir bakış açısıyla birleştiğinde, kalabalık ve eşgüdümlü bir kitlenin potansiyel risk unsuru olarak algılanmasına zemin hazırlamaktadır. Burada da metin çoğu zaman ayrıntılı bir siyasî çözümleme sunmaz ancak kullandığı ifadeler yoluyla okuyucuda belirli bir güvenlik ve sadakat kaygısı uyandırır. Bu sebeple anlatının işleyişi, yalnızca verilen bilgiye değil, bu bilginin hangi çağrışım alanı içinde sunulduğuna bakılarak değerlendirilmelidir.

Bu dilin arka planında XVII. yüzyılın Osmanlı–Safevî rekabeti ve sınır bölgelerinde yoğunlaşan güvenlik hassasiyetleri bulunmaktadır. Özellikle sınır hattında dinî aidiyet, siyasî bağlılık ve kamu düzeni meselelerinin birbirine yaklaşması, merkezî otoritenin bazı topluluklara daha ihtiyatlı bakmasına yol açmıştır. Evliya Çelebi'nin kullandığı kavram repertuarı da büyük ölçüde bu tarihsel atmosfer içinde anlam kazanmaktadır. Bu nedenle metindeki nitelemeler yalnızca bireysel ithamlar olarak değil, dönemin siyasal zihniyetini ve düzen arayışını yansıtan göstergeler olarak da okunabilir. Bütün bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, *Seyahatnâme*'de Kızılbaşlara dair anlatıların yalnızca dinî veya ahlaki çağrışımlar üretmekle kalmadığı, aynı zamanda siyasî sadakat ve güvenlik meseleleriyle de ilişkilendirildiği görülmektedir. Böylece Kızılbaş imgesi metin içinde yalnızca inanç bakımından değil, kamu düzeni ve idari istikrar bakımından da ihtiyatla yaklaşılan bir topluluk görünümü kazanmaktadır. Bu yönüyle siyasî sadakat ve güvenlik vurguları, *Seyahatnâme*'de Kızılbaşlara dair anlatının önemli boyutlarından birini oluşturmaktadır.

1.4. Mekânsal İlişkilendirme ve Coğrafi Konumlandırma

Seyahatnâme'de Kızılbaşlara ilişkin tasvirler yalnızca dinî, ahlaki ve siyasî nitelemelerle sınırlı kalmaz. Anlatının önemli bir boyutunda bu topluluk, belirli coğrafyalar, şehirler ve sınır bölgeleriyle birlikte ele alınır ve mekânla doğrudan ilişkilendirilir. Bu durum, Kızılbaşlara dair anlatının yalnızca inanç ve davranış kalıpları üzerinden değil, belirli yerlerle kurulan ilişki üzerinden de şekillendiğini göstermektedir. Dolayısıyla metinde Kızılbaşlık, "nasıl bir inanca sahip olunduğu" kadar "nerede bulunulduğu" sorusuyla da birlikte düşünülmektedir. Bu yönüyle mekân, yalnızca olayların geçtiği tarafsız bir zemin değil, kimliğin

27 Dağlı - Kahraman - Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1998, 2/316.
28 Dağlı - Kahraman - Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1996, 2/319.

anlamlandırılmasında işlev gören bir unsur haline gelmektedir.

Bu mekânsal ayrımın en belirgin örneklerinden biri, Kızılbaşların sıklıkla "Acem tarafı"[29] ile irtibatlandırılmasıdır. Evliya Çelebi'nin "Acem kavmi" yahut Safevî sahasına bağlı topluluklardan söz ederken tercih ettiği dil, Kızılbaşları doğrudan coğrafi bir aidiyetle birlikte düşünmektedir.[30] Bu anlatım tarzı, onları imparatorluk içindeki yerleşik bir unsurdan ziyade sınırın ötesiyle bağlantılı bir topluluk gibi sunmaktadır. Böylece coğrafi mesafe, anlatı içinde aynı zamanda siyasî ve toplumsal bir mesafe duygusu da üretmektedir. Sınırın ötesi, yalnızca başka bir coğrafya değil, aynı zamanda farklı bir bağlılık ve aidiyet alanı olarak görünür hale gelir. Buna karşılık Osmanlı merkezi ve ona bağlı şehirler, düzen ve istikrarın doğal zemini gibi sunulmaktadır.

Benzer bir eğilim, bazı yerleşimlerin doğrudan belirli dinî aidiyetlerle ilişkilendirilmesinde görülür. Evliya Çelebi'nin Kehriz kentinin halkını "Şiî ve Teberrî" olarak nitelemesi, şehri yalnızca coğrafi bir yer olmaktan çıkarıp belirli bir aidiyetin taşıyıcısı haline getirir.[31] Bu tür ifadeler, mekânı tarafsız bir zemin olmaktan ziyade, kimliğin tanımlandığı ve görünür kılındığı bir alan haline dönüştürmektedir. Böylece şehir adı ile topluluğa ilişkin tasvir birbirine yaklaşmakta söz konusu yer, daha baştan ihtiyatla yaklaşılan bir alan olarak işaretlenmektedir. Mekânsal tasvir burada yalnızca tanımlayıcı değil, aynı zamanda sınıflandırıcı bir işlev de görmektedir.

Mekânın anlam yüklü bir kategoriye dönüşmesi özellikle "kurtarma" ve "temizleme" dilinde daha belirgin hale gelir. Bağdat'ın "kötü işli Kızılbaş elinden alınması" ve İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin kabrinin "sapık inançlı hâricî ve dinsizler elinden kurtarılması" biçimindeki anlatım, yalnızca askerî bir hâkimiyet değişimini ifade etmez. Kullanılan kelimeler, şehrin ve türbenin belirli bir hâkimiyet altında anlam kaybına uğradığı, buna karşılık başka bir siyasî düzen içinde yeniden meşruiyet kazandığı yönünde bir çağrışım üretmektedir. Böylece şehir ve kutsal mekân, yalnızca fizikî alanlar olarak değil, dinî ve siyasî anlamların yoğunlaştığı yerler olarak sunulur. Bu anlatım biçimi, siyasî mücadeleyi aynı zamanda mekânsal bir yeniden düzenleme süreci şeklinde görünür kılmaktadır.

Askerî çatışmalara dair pasajlar da benzer bir mantık taşır. Kale içindeki Sünnilerin "sapıkları kılıçtan geçirip bütün Kızılbaşların başlarını süngülerin ucuna taktıkları"[32] ve ardından kaleyi teslim aldıkları yönündeki tasvir,[33] yalnızca düşmanın bertaraf edilmesini değil, mekânın yeniden tanımlanmasını da ima etmektedir. Kalenin Kızılbaşlardan arındırılması, bir bakıma o mekânın yeni bir siyasal ve dinî anlam içinde yeniden kurulması şeklinde verilmektedir. Böylece şehir ve kaleler, yalnızca askerî hedefler değil, kimliğin ve meşruiyetin somutlaştığı sembolik alanlar haline gelir. Hangi grubun bir mekânda bulunduğu, o yerin dinî ve siyasî karakterini belirleyen başlıca unsurlardan biri gibi sunulmaktadır.

Bütün bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, *Seyahatnâme*'de mekânın yalnızca coğrafi bir çerçeve sunmaktan öte, kimliklerin anlamlandırıldığı bir temsil alanı işlevi gördüğü

29 Dağlı - Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2000, 4/374; Dağlı - Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2000, 4/289-290.

30 Dağlı - Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2000, 4/355.

31 Dağlı - Kahraman - Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1996, 2/297.

32 Dağlı - Kahraman - Kurşun, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1998, 2/316.

33 Dağlı - Kahraman - Dankoff vd., *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 1996, 1/62.

anlaşılmaktadır. Dinî ve itikadî nitelemeler Kızılbaşlara belirli bir mesafe içinde yer verirken, ahlaki ve kültürel çağrışımlar bu mesafeyi toplumsal alanda genişletmekte siyasî sadakat ve güvenlik vurguları ise anlatıyı kamu düzeni ve idari istikrar meseleleriyle ilişkilendirmektedir. Mekânsal ilişkilendirme de bütün bu unsurları belirli şehirler, sınır bölgeleri ve coğrafi alanlar üzerinden somutlaştırmaktadır. Bu bakımdan coğrafya, anlatıda yalnızca sahne değil, kimliklerin hangi bağlamda ve hangi çağrışımlarla kurulduğunu gösteren aktif bir unsur haline gelmektedir. Bu çerçevede *Seyahatnâme*'deki Kızılbaş tasvirlerinin tek boyutlu bir anlatıdan ibaret olmadığı görülmektedir. Dinî, toplumsal, siyasî ve mekânsal unsurlar birbirini tamamlayarak daha geniş bir temsil alanı oluşturmaktadır. Mekâna ilişkin göndermeler de bu bütün içinde yalnızca yer bildiren unsurlar değil, kimliğin nasıl konumlandırıldığını gösteren anlamlı işaretler olarak işlev görmektedir. Dolayısıyla *Seyahatnâme*'de ortaya çıkan Kızılbaş imgesi, münferit gözlemlerin toplamı olarak değil, farklı anlatı unsurlarının birleştiği çok katmanlı bir çerçeve içinde değerlendirilmelidir.

2. Değerlendirme ve Tartışma

Bu çalışmada *Seyahatnâme* üzerinden yapılan tematik ve söylem çözümlemesi, Kızılbaşlara dair anlatıların yalnızca bir topluluğa ilişkin basit betimlemelerden ibaret olmadığını göstermektedir. Metindeki ifadeler, bir topluluğu tanımlamakla sınırlı kalmamakta onu belirli değer yargıları, normlar ve sınırlar içinde konumlandırmaktadır. Bu yönüyle anlatı, tarafsız bir gözlem dili olmaktan çok, kimlikleri tasnif eden ve aralarındaki mesafeyi görünür kılan bir anlatım tarzı sergilemektedir. Dinî ve itikadî nitelemeler, ahlaki ve kültürel çağrışımlar, siyasî sadakat ve güvenlik vurguları ile sınır bölgelerine yapılan mekânsal göndermeler birlikte düşünüldüğünde, Kızılbaşlara dair anlatının metin içinde çok katmanlı bir temsil çerçevesi içinde kurulduğu görülmektedir. Böylece bu tasvirler, yalnızca bir toplumsal gruba dair bilgi vermekle kalmamakta, okuyucunun zihninde belirli bir algı ve konumlandırma biçimi de oluşturmaktadır.

Bu bulgular, Osmanlı tarih yazımında anlatı kaynaklarının nasıl kullanılacağına dair daha geniş bir metodolojik soruyu da gündeme getirmektedir. *Seyahatnâme* gibi eserler çoğu zaman tarihsel olaylara dair somut veriler sunan tanıklık metinleri olarak okunmuş ve araştırmalarda daha çok aktardıkları bilgilerden yararlanılmıştır.[34] Ancak bu yaklaşım, metnin dilini, anlatım biçimini ve kurduğu anlam dünyasını geri plana itme riskini taşımaktadır. Oysa sıfatlar, benzetmeler ve tekrar eden anlatı kalıpları toplumsal gerçekliği yalnızca yansıtmaz onu belirli bir bakış açısı içinde yeniden kurar. Bu nedenle metni yalnızca "ne anlatıyor?" sorusuyla okumak yeterli değildir. "Nasıl anlatıyor?", "hangi kavramlarla tanımlıyor?" ve "hangi sınırları görünür hale getiriyor?" soruları da en az bunun kadar önemlidir. Böyle bir yaklaşım, anlatı metinlerini pasif bilgi depoları olmaktan çıkarır ve onları tarihsel zihniyetin izlenebileceği alanlar olarak değerlendirmeyi mümkün kılar.

Evliya Çelebi'nin kullandığı dil de yalnızca kişisel bir tutumun ifadesi olarak değil, dönemin genel siyasî ve kültürel atmosferi içinde anlam kazanmaktadır. XVII. yüzyılda Osmanlı–Safevî rekabetinin yoğunlaşması, dinî aidiyetlerin siyasî sadakatle birlikte düşünülmesi ve merkezi otoritenin güvenlik kaygılarının artması, farklı topluluklara yönelik tasvirleri

34 Dankoff, *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi*, 10-300; Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 11/529-533.

doğrudan etkilemiştir. Bu şartlar dikkate alındığında, metindeki mesafeli ve ihtiyatlı nitelemeleri yalnızca bireysel ithamlar olarak değil, dönemin yaygın siyasal ve toplumsal dilinin bir parçası olarak değerlendirmek daha isabetli görünmektedir.[35] Bu durum, *Seyahatnâme*'yi hem tarihsel olaylara dair bilgi veren hem de çağının zihniyet dünyasını yansıtan iki yönlü bir kaynak haline getirmektedir.

Bütün bu değerlendirmeler, Kızılbaş meselesine dair literatüre de tamamlayıcı bir katkı sunmaktadır. Mevcut çalışmaların önemli bir kısmı konuyu idari tedbirler, askerî çatışmalar veya merkez-taşra ilişkileri üzerinden ele alırken, kimliğin gündelik dil ve tasvirler aracılığıyla nasıl kurulduğu meselesi çoğu zaman arka planda kalmaktadır. Oysa metin merkezli bu okuma, kimlik inşasının yalnızca siyasî kararlar ve idari uygulamalarla değil, anlatı ve betimleme biçimleriyle de şekillendiğini göstermektedir. Bu yaklaşım, farklı toplulukların toplumun zihninde nasıl anlam kazandığını, hangi kavramlarla sınırlandığını ve hangi değer ölçütleri içinde değerlendirildiğini daha görünür hale getirmektedir. Bu tür anlatı metinlerine uygulanacak söylem ve zihniyet odaklı okumalar, Osmanlı toplumunun kültürel ve düşünsel dünyasını anlamada önemli imkânlar sunmaktadır.[36]

Sonuç

Bu çalışma, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde Kızılbaşlara dair anlatıların yalnızca bir topluluğa ilişkin dağınık gözlemlerden ibaret olmadığını göstermektedir. Metinde yer alan ifadeler, Kızılbaşları sadece tanımlamakla kalmamakta onları belirli kavramlar, nitelemeler ve çağrışım alanları içinde konumlandırmaktadır. Dinî ve itikadî nitelemeler, ahlaki ve kültürel çağrışımlar, siyasî sadakat ve güvenlik vurguları ile mekânsal ilişkilendirmeler birlikte değerlendirildiğinde, Kızılbaşlara dair anlatının çok katmanlı bir temsil çerçevesi içinde kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle *Seyahatnâme, yalnızca* seyahat güzergâhlarını ve gözlemleri kaydeden bir metin değil, aynı zamanda farklı toplulukların hangi dilsel araçlarla tanımlandığını ve hangi sınırlar içinde anlamlandırıldığını gösteren önemli bir anlatı kaynağıdır.

Metnin dikkat çekici yönlerinden biri, Kızılbaşlara dair anlatının tek bir düzlemde kurulmamış olmasıdır. Evliya Çelebi, bu topluluğu bazen dinî ve itikadî bakımdan mesafe içeren kavramlarla, bazen görünüş, karakter ve gündelik hayatla ilgili çağrışımlarla, bazen de sadakat, düzen ve güvenlik meseleleriyle bağlantılı bir dil içinde sunmaktadır. Buna ek olarak belirli şehirler, sınır bölgeleri ve "Acem tarafı" gibi coğrafi göndermeler de bu anlatının mekânsal boyutunu oluşturmaktadır. Böylece Kızılbaşlara dair temsil, yalnızca bir inanç çevresini tanımlayan ifadeler bütünü olmaktan çıkmakta daha geniş bir toplumsal, siyasî ve kültürel anlam alanı içinde şekillenmektedir.

Bu çerçevede *Seyahatnâme*'de kullanılan dil, aktardığı bilgiler kadar seçtiği kavramlar ve kurduğu karşıtlıklar üzerinden de tarihsel anlam üretmektedir. Metinde Kızılbaşlara ilişkin ifadeler çoğu zaman tarafsız adlandırmalar biçiminde değil, belirli bir mesafe, ihtiyat ve değerlendirme dili içinde karşımıza çıkmaktadır. Buna karşılık Osmanlı-Sünnî merkez,

35 Rıza Yıldırım, *Aleviliğin Doğuşu Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri 1300-1501* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2026), 10-400.

36 Burke, *Kültür Tarihi*, 10-193; Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, 10-1400; Teun A., *News as Discourse*, 20-200.

düzenin, istikrarın ve meşruiyetin referans noktası olarak görünmektedir. Bu durum, erken modern Osmanlı dünyasında kimliklerin yalnızca idarî veya siyasî süreçlerle değil, anlatı dili ve temsil kalıpları aracılığıyla da biçimlendiğini göstermektedir. Dolayısıyla burada önemli olan yalnızca Kızılbaşlara dair hangi bilgilerin verildiği değil, bu bilgilerin hangi kavramsal çerçevede ve hangi bakış açısıyla sunulduğudur.

Çalışmanın ortaya koyduğu bir diğer sonuç, anlatı türündeki kaynakların tarih yazımındaki yerinin yeniden düşünülmesi gerektiğidir. *Seyahatnâme* gibi metinler, yalnızca olaylara dair bilgi veren belgeler olarak değil, aynı zamanda çağının zihniyet dünyasını, değer ölçülerini ve toplumsal tasnif biçimlerini yansıtan kaynaklar olarak da ele alınmalıdır. Bu tür metinleri sadece "ne anlatıyor?" sorusuyla okumak, onların kurduğu anlam alanını ve temsil biçimlerini geri planda bırakmaktadır. Oysa "nasıl anlatıyor?", "hangi kavramlarla tanımlıyor?" ve "hangi sınırları görünür hale getiriyor?" soruları, anlatı kaynaklarının tarihsel değerini daha açık biçimde ortaya koymaktadır. Böyle bir yaklaşım, resmî belgelerde açık biçimde izlenemeyen algı, mesafe ve sınıflandırma biçimlerini takip etmeyi de mümkün kılmaktadır. Bütün bunlar birlikte düşünüldüğünde, bu çalışma Kızılbaş meselesine dair literatüre, anlatı dili ve temsil biçimleri üzerinden yeni bir okuma önerisi sunmaktadır. Mevcut çalışmaların önemli bir kısmı konuyu idarî tedbirler, askerî çatışmalar ve merkez-taşra ilişkileri üzerinden ele alırken, kimliğin metin içinde nasıl kurulduğu ve hangi kelimeler aracılığıyla anlam kazandığı meselesi çoğu zaman ikinci planda kalmaktadır. Metin merkezli bu yaklaşım ise, kimlik inşasının yalnızca siyasî kararlar ve idarî uygulamalarla değil, anlatı ve betimleme biçimleriyle de şekillendiğini göstermektedir.

Sonuç olarak *Seyahatnâme, Kızılbaşlara* dair yalnızca bilgi veren bir kaynak değil aynı zamanda bu topluluğun hangi kavramlarla adlandırıldığını, hangi çağrışım alanları içinde konumlandırıldığını ve Osmanlı zihniyet dünyasında nasıl bir yer verildiğini gösteren önemli bir metindir. Bu nedenle anlatı kaynakları, Osmanlı tarihçiliğinde yalnızca yardımcı malzeme olarak değil, tarihsel bilginin kuruluş biçimlerini ve toplumsal tasnif mekanizmalarını anlamaya imkân veren temel kaynaklar arasında değerlendirilmelidir. Bu tür okumalar hem *Seyahatnâme* gibi metinlerin hem de benzer anlatı kaynaklarının yeniden ele alınmasına katkı sağlayacak Osmanlı toplumunda farklı grupların nasıl düşünüldüğünü ve nasıl anlamlandırıldığını daha geniş bir perspektiften inceleme imkânı sunacaktır.

Kaynakça | References

Burke, Peter. *Kültür Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008.

Dağlı, Yücel vd. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996-2007.

Dankoff, Robert. *An Ottoman Mentality: The World of Evliya Çelebi*. Leiden-Boston: Brill, 2006.

Dankoff, Robert. "Evliya Çelebi Seyahatnâme si'nin Önceki Baskısında Yer Almamış Olan 'Mum Söndürmek' Anlatısı". çev. Nurettin Gemici. *Turkish Studies* 4/3 (2009), 696-702.

Dressler, Markus. *Writing Religion: The Making of Turkish Alevi Islam*. Newyork: Oxford University Press, 2013.

Erkan, Ümit. "19. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinin Kızılbaşlıkla Mücadele Argümanı: Tashih-i İtikad". *Rize İlahiyat Dergisi* 28 (Nisan 2025), 33-46.

Erkan, Ümit. *Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları (16.Yüzyıl)*. İstanbul: Okur Tarih, 2020.

Eröz, Mehmet. *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*. İstanbul: Yeni Zamanlar Sahaf, 2014.

Eşki, Mehmet Alparslan. "Osmanlı Modernleşmesinde Bir Meşruiyet ve Otorite Aracı Olarak Kıyafet". *Evliya Çelebi Siyasal Bilimler Dergisi* 5 (2026), 88-106.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Foucault, Michel. *Archaeology of Knowledge*. London: Pantheon Books, 1972.

Griswold, William J. *Anadolu'da Büyük İsyan (1591-1611)*. çev. Ülkü Tansel. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Hayat, Cem. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Kızılbaşlar ve Bektaşiler*. Ankara: İtalik Yayınları, 2024.

Imber, Colin. *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002.

Işılak, Halil. *Safevî Şiasında Sûfi Fakih Mücadelesi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2025.

İlgürel, Mücteba. "Evliya Çelebi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/529-533. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

Kaplan, Doğan. *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

Karakaya Stump, Ayfer. *Osmanlı Anadolusu'nda Kızılbaş Alevileri / Sufilik, Siyaset ve Toplumsal Kimlik*. çev. Özkan Akpınar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2025.

Köprülü, Mehmed Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2025.

Krippendorff, Klaus. *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Los Angeles: Sage Publications, 2018.

Kütükoğlu, Bekir. *Osmanlı–İran Siyasî Münasebetleri (1578–1612)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993.

Matthee, Rudi. *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*. London: I.B. Tauris, 2012.

Melikoff, Irene. *Uyur İdik Uyardılar: Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*. çev. Turan Alptekin. İstanbul: Cem Yayınevi, 1998.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.–17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Ocak, Ahmet Yaşar (ed.). *Osmanlı'da Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Öz, Mustafa. "Teberrî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/214-215. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.

Teun A., Van Dijk. *News as Discourse*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 1988.

Üçer, Cenksu. *Anadolu'da Alevi Ocakları ve Grupları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Yavuz, Ahmet Bedri. *Osmanlı'da Safevî Karşıtı Metinler*. Ankara: Fecr Yayınları, 2025.

Yıldırım, Rıza. *Aleviliğin Doğuşu Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri 1300-1501*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2026.